

ХРЕСТОНОСНИЙ РУХ І ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ГОЛОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Досліджено основні детермінанти взаємозв'язку Хрестоносного руху XI–XIII ст. як політико-правової доктрини доби Середньовіччя. Проаналізовано поняття і структуру політико-правової доктрини в науковому сенсі й у контексті західноєвропейського середньовічного світогляду. Охарактеризовано головні ознаки державно-правового розвитку Західної Європи в Середні віки. З'ясовано роль Хрестоносного руху у формуванні політико-правової доктрини доби Середньовіччя.

Ключові слова: політико-правова доктрина, Хрестоносний рух, Середньовіччя, релігія, Католицька церква, Папа Римський, духовно-лицарський орден, канонічне право.

Постановка проблеми. Створені різними мислителями концепції та форми вираження політико-правових доктрин (філософські трактати, опуси, політичні памфлети, проекти конституцій тощо) є багатоаспектними й різноманітними. Водночас у них відображене ставлення різних суспільних груп до держави і права.

Зміст будь-якої політико-правової доктрини виявляється в концептуальній системі поглядів щодо предмета цього вчення, заснованих на категоріях, котрі мають першочерговий основний характер. У добу Середньовіччя таким особливим предметом політико-правових дискусій було питання про співвідношення держави та церкви.

Політико-правові вчення, засновані на аналізі чинних норм, у Середні віки виникали і формувались з урахуванням звичаєвого та римського права як джерел чинного тоді законодавства. Зрештою, найголовнішим соціокультурним феноменом становлення ранньохристиянських політико-правових доктрин доби Середньовіччя був католицизм як своєрідна форма взаємозв'язку релігійної й політичної влади у суспільстві.

У Європі, з одного боку, диференціювалась різниця релігії і політики як особливих сфер суспільного життя й форм соціальної практики, з іншого – релігія одержала політичний вплив, а також можливість владарувати та здійснювати управління політично. Отже,

християнство як релігія отримало практичну функціональну спрямованість через державу.

Джерела диференціації релігії і політики є не в трансцендентному характері християнської релігії, а насамперед у реаліях її існування як церковного правового інституту. В Європі, де було поширене кано́нічне право, норми якого були загальнообов'язковими, й виникло суспільне правове джерело.

Стан дослідження. Перші спроби наукового вивчення проблематики Хрестоносного руху XI–XIII ст. та його політико-правових аспектів були у працях відомих зарубіжних дослідників XIX – початку XX століття, зокрема таких, як: Д. Адісон, А. Вінтерфельд, Ж. Дела-віль, В. Кар'єр, Х. Корзон, Ж. Лізеран, Е.-Ж. Леонард, С. Лерой, Ж. Мішле, А. Петел, М. Портер, Е. Тенісон, Р. Фінке.

Нова хвиля зацікавленості проблемами Хрестоносного руху доби Середньовіччя припала на середину XX століття, що відобразилася у працях Дж. Вільямса, Дж. Гілкріста, Р. Гросета, Ч. Дараса, Л. Далієза, П. Дешампса, А. Дугана, Е. Жерара, П. Кузіна, Е. Ламберга, А. Латрела, Р. Мак Махона, С. Морісона, А. Олівера, Р. Оурсела, Р. Перну, Ж. Піке, Е. Хуме та ін.

Нині ж цю проблему зазвичай досліджують зарубіжні вчені, серед яких: М. Барбер, Дж. Берман, Ж. Бордонов, М. Бейджент, П. Віймар, Н. Дейвіс, А. Демурже, Ф. Кардіні, Т. Кейтлі, Б. Куглер, Е. Лавіс, Д. Ле Блебек, Ж. Ле Гофф, Д. Легман, Р. Лей, Г. Лінкольн, Р. Лі, М. Лобе, М. Мельвіль, Р. Мішо, І. Отт, Л. Райлі-Сміт, Дж. Райлі-Сміт, А. Рамбо, Ж. Рішар, Д. Робінсон, Ж. Руа, К. Хіленбрандт.

Радянська історіографія не надто цікавилась вивченням цієї проблеми, оскільки ідея Хрестових походів сприймалась як акт беззмістовної агресії і насильницького завоювання території Близького Сходу. Проте можна виокремити наукові розвідки російських істориків і правників, зокрема Д. Александрова, А. Андрєєва, А. Доманіна, Е. Жарінова, С. Жаркова, М. Заборова, Л. Карсавіна, П. Корявцева, В. Матузової, А. Назаренка, В. Пашуто, Р. Печнікової, Ф. Успенського, М. Шеймана.

В Україні проблематику Хрестоносного руху досліджено недостатньо. Зазначимо, що частково це питання розглядали такі науковці, як О. Головка, В. Ідзьо, Т. Каляндрук, М. Котляр, Р. Лукінова, О. Масан, В. Мудревич, А. Федорук, Ю. Ячейкін та ін.

Мета статті – дослідити основні детермінанти становлення і розвитку Хрестоносного руху як політико-правової доктрини доби Середньовіччя та з'ясувати його роль у формуванні цієї політико-правової доктрини.

Виклад основних положень. Після падіння Римської імперії християнський світ почав усвідомлювати себе не тільки як релігійну спільноту, але й як єдине політичне суспільство. На це безперечно мало вплив поширення християнства у Європі. Після Міланського едикту імператора Константина та проведення з його ж ініціативи Нікейського собору християнство утвердилось як офіційна державна релігія на територіях Західної і Східної Римської імперій. Християнство інтенсивно поширювалося, витісняючи язичницькі культури й борючись із рудиментами античного світу, який, на думку видатних християнських богословів та перших «батьків церкви», не відповідав новоутвердженим церковним і духовним канонам.

Але, на жаль, численна спільнота християнського світу не мала єдності. В першому тисячолітті церква зберігала хоча б видимість єдності, однак у другому відмовилась навіть від нього (церковна схизма 1054 року – *авт.*). А це свідчить про те, що навіть основи християнського світу зазнали суттєвих змін. «Хоча латинська і грецька церкви розділяли основні постулати віри, вони часто дивились одна на одну, як на чужинців» [1, с. 308].

Діяльність Католицької церкви засновується на створенні нею протягом декількох століть доктрини, яка розглядається як еволюція християнського вчення і визнає єдиновладдя Папи Римського (Глави Католицької церкви) [2, с. 311].

Так, зокрема, в 1073 році Папа Григорій VII висунув програму папської теократії, тобто встановлення верховної влади Папи в церковних і світських справах. Свою програму він сформулював у «*Dictatus Papae*» («Диктаті папи») [3, с. 35].

Ідея теократичної монархії мала глибокий зміст, оскільки вперше була висловлена теорія об'єднаної Європи на основі християнської віри, що однозначно повинно було позитивно вплинути на її політичний, соціально-економічний, культурний і духовний розвиток.

Католицька церква створила першу сучасну правову систему – канонічне право, під широку юрисдикцію якого потрапляло не лише духовенство, але й миряни. Така система була необхідна для того, «щоб підтримувати цілісність кожного державного утворення, провести реформування кожного з них і зберегти рівновагу між всіма ними» [4, с. 269].

Проте таку «рівновагу» було складно зберігати. І на це були свої об'єктивні причини. «Серед хаосу, який настав у Європі наприкінці XI ст. як наслідок війн, міжусобиць, тотальної злочинності, постійної ворожнечі пап з імператорами, необхідно було поставити західному світу нову ціль, котра би мала всезагальне значення. Треба було

утворити нову силу, яка би слугувала не окремим людям, а всьому християнському світу. Такою новою ціллю стало звільнення Гробу Господнього, а новою силою – армія палігримів, що прийняли хрест. Почалася епоха хрестових походів» [5, с. 214].

Основною силою армії хрестоносців звичайно було лицарство, розквіт якого припадає саме на XII–XIII ст., тобто на період хрестових походів. Вважаємо, що саме лицарство повинно було, за задумом Папи, стати головним рушієм, який мав відіграти вирішальну роль у реалізації ідеї Хрестоносного руху на Схід, а у разі потреби стати на захист Церкви.

Радянські й навіть сучасні українські науковці зазвичай Хрестоносний рух вважали грабіжницькими походами на Близький Схід, метою яких було виключно завоювання нових земель, розширення впливу та влади Католицької церкви, а також отримання фінансових вигід для феодалів – безпосередніх учасників Хрестових походів. А заклик Папи Римського Урбана II на Церковному соборі у Клермоні 1095 року («Цього хоче Бог» – *авт.*) трактувався як спосіб маніпуляції масовою свідомістю людей, що зібрались послухати його промову. Ця промова мала значний вплив, ставши рушієм і головною детермінантою розвитку суспільних відносин, а також могутнім ідеологічним підґрунтям для становлення політико-правових ідей у середньовічній Західній Європі.

Треба визнати, що заклик, який виходив від вищого церковного ієрарха, зі зброєю в руках звільнити Гріб Господній, щонайменше не відповідав християнському віровченню. Адже завоювання одними народами інших, застосовуючи насилля, однозначно виходило за межі Святого Писання. Водночас хрестоносці на шляху до Єрусалима вчиняли жорстокі дії, зокрема стосовно мирного населення. Поготів достатньо цинізму було і в тому, що за участь у Хрестових походах вище католицьке духовенство та верховний понтифік, зокрема, обіцяли індульгенції (прощення всіх гріхів і боргів – *авт.*). І такі думки мають право на існування.

Однак, на нашу думку, в основі цього явища є глибший зміст і розглядати його треба не односторонньо, а відштовхуючись, враховуючи й аналізуючи політичні, соціальні, економічні, культурні та правові реалії того часу.

Вважаємо, що в тих політичних реаліях, які сформувалися в Західній Європі наприкінці XI ст., заклик Папи про звільнення Гробу Господнього був виключно продуманим і своєчасним. У складних соціально-політичних умовах, в яких опинилась Західна Європа наприкінці XI ст., ця місія мала на меті об'єднати не тільки обездолене

селянство, але і міщан, лицарів, що дедалі частіше вчиняли розбої, а також вищі верстви населення – крупних феодалів – королів, баронів, герцогів, між якими тривали міжусобиці. Необхідно було створити єдине потужне християнське військо, котре повинно було нести Знамення Христа в «чужі світи» заради торжества Слова Божого і посилення авторитету Церкви, який суттєво похитнувся після розколу 1054 року.

І треба визнати, що більшість європейських феодалів, які мали приналежність до лицарського прошарку, з великим ентузіазмом відгукнулись на заклик Клермонського собору, оскільки боротьба з «невірними» відповідала їхнім ідеалам. Окрім того, не треба забувати, що «домінуючим в Середні віки був релігійний настрій» [6, с. 2], а більшість хрестоносців були винятково богобоязливими та віруючими людьми, які хотіли спокутувати гріхи, вирушаючи у небезпечний похід.

Зазначимо, що під час Хрестових походів західне лицарство об'єдналось... Розпочали формуватися правила суспільної поведінки... Ідеал лицарства поширювався у Західній Європі та слугував предметом наслідування для всіх західноєвропейських народностей, об'єднавши лицарство в одну спільну сім'ю, з однаковими поняттями і прагненнями [7, с. 90].

Епоха Хрестоносного руху дала нові орієнтири для розвитку держави та права в добу Середньовіччя, серед яких: реформування державних і церковних інститутів; впорядкування й уніфікація церковного та канонічного права, адаптація їх до нових політичних обставин і відносин зі світською владою. Адже, як справедливо зазначив відомий дослідник церковного та канонічного права Дж. Ліберо, право в церкві – це самостійна реальність, що є відмінною від усіх форм людського права, яка, зрештою, за своїм матеріальним змістом залишається виключно людською [8, с. 19]; становлення правових систем в країнах Європи; розширення сфери впливу християнства; місіонерський рух; боротьба з еретичними рухами; заснування нових держав; розвиток економічних, товарно-грошових і торгових відносин; розвиток науки, медицини, літератури, астрономії, мореплавства; розвиток в XII ст. нових течій у теології – реалізму, номіналізму і концептуалізму тощо.

Насамперед акцентуємо на створення духовно-лицарських орденів і той вплив, які вони здійснили на європейську та світову політику. Зокрема «для того, щоб утвердити зовнішнє та внутрішньополітичне положення держав хрестоносців, були створені особливі військово-чернечі організації – Орден Госпітальєрів та Орден Тамплієрів [9, с. 118].

Не слід недооцінювати й методологічні принципи об'єднання Європи, які з'явилися за часів Хрестоносного руху. Йдеться про культурні, економічні та політичні детермінанти розвитку. Адже ще на початку XI ст. політичну думку Середньовіччя (за участю церкви) охопила ідея створення універсальної у всіх проявах держави, що безсумнівно вплинуло на загальний європейський розвиток і його політичні та правові доктрини й теорії.

Саме тому ідеологічне підґрунтя Хрестоносного руху досліджуємо як окрему політико-правову доктрину й розглядаємо її як вчення, науково-філософську теорію, головний теоретичний і політичний принцип середньовічної доби.

Висновки. В основі Хрестоносного руху є політико-правова доктрина, оскільки Хрестові походи не були стихійним і спонтанним явищем, а – ідеологічним та політичним проектом Католицької церкви, метою якої було подолання політичної, економічної, культурної, духовної й соціальної кризи в Європі. Ця місія повинна була адаптувати церковне та канонічне право до нових політичних обставин. Виразним прикладом цих процесів є кодекс канонічного права, створений у XII ст. Граціаном, в якому були об'єднані біблійні канони, рішення церковних соборів, витримки з папських енциклік і булл, фрагменти праць «отців церкви», окремі норми римського та звичаєвого права. Ці нові явища посприяли тому, що вчені назвали XII століття – часом, коли, відчувши впевненість, західний християнський світ свідомо намагався втілити ідеали.

Саме політико-правова доктрина Хрестоносного руху найяскравіше відображає орієнтири для розвитку держави та права в добу Середньовіччя і тому потрібно комплексно досліджувати цю доктрину як цілісний соціокультурний феномен.

1. Норман Д. Європа. Історія / Д. Норман; переклад з англ. П. Тарешук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 308.

2. Лазор Л. И. Каноническое право: учебник / Л. И. Лазор, В. В. Лазор, И. И. Шамшина. – Изд. 1-е. – Луганск: Виртуальная реальность, 2010. – С. 311.

3. Шейнман М. М. Папство / М. М. Шейнман. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 35.

4. Берман Дж. Гарольд. Вера и закон: применение права и религии / Дж. Гарольд Берман; пер. с англ. яз. – М.: Московская школа политических исследований, 2008. – С. 269.

5. Бурмило І. Історія Церкви / І. Бурмило. – Чернівці: Книги–XXI, 2007. – С. 214.

6. Петровъ М. Н. Лекция по всемирной истории / М. Н. Петровъ. – СПб., 1908. – Томъ II. История среднихъ вѣковъ. – Часть II-ая. – С. 90.

7. Рыцарские ордена: с крестом и мечом. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2004. – С. 90.

8. Джероза Л. Церковне право / Л. Джероза; пер. з нім. Н. Щиглевської. – Львів: Свічадо, 2001. – 336 с.

9. Заборов М. А. Папство и крестовые походы / М. А. Заборов. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1960. – 262 с.

Забзалюк Д. Е. Крестоносное движение и политико-правовая доктрина эпохи Средневековья: главные детерминанты становления и развития

Исследуются основные детерминанты взаимосвязи Крестоносного движения XI–XIII вв. как политико-правовой доктрины эпохи Средневековья. Анализируются понятие и структура политико-правовой концепции в научном смысле и в контексте западноевропейского средневекового мировоззрения. Характеризуются главные составляющие государственно-правового развития Западной Европы в Средние века. Определяется ключевая роль Крестоносного движения XI–XIII вв. в формировании политико-правовой доктрины эпохи Средневековья.

Ключевые слова: политико-правовая доктрина, Крестоносное движение, Средневековье, религия, Католическая церковь, Папа Римский, духовно-рыцарский орден, каноническое право.

Zabzaljuk D. Ye. Crusader Movement and the Political and Legal Doctrine of the Middle Ages: the Main Determinants of Interconnection

The main determinants of the interconnection of the Crusader Movement of the XI–XIII centuries and the political and legal doctrine of the Middle Ages are examined. The concept and structure of the political and legal doctrine in the scientific sense and in the context of the Western European medieval worldview is analyzed. The characteristic of the main features of the state and legal development of Western Europe in the Middle Ages is given. The key role of the Crusader movement of the XI–XIII centuries in the formation of the political and legal doctrine of the Middle Ages is defined.

The article attempts to doctrinal understanding of political and legal determinants of social life that are catalysts for public and legal development and determine in which direction will develop as separate societies as the states in general. These categories being components of civilization characterize not only features of a single country at some historical point, but are crucial to analyze the characteristics of the era as a whole. Political and legal phenomena and processes are the foundation to solve the key strategic challenges related to obtaining and keeping power as a tool to achieve these goals. They are the ideological core for the formation, development and manipulation of public consciousness. The article notes the existence of political and legal doctrines that embodied all the above mentioned characteristics.

The article deals with investigation of the political and legal determinants of the Middle Ages period in the context of doctrinal comprehension. The concept

and structure of political and legal doctrine in the scientific sense and in the context of Western European medieval world are analyzed. It is given the characteristics of the main features of state and legal development in Western Europe and creating political and legal doctrines of Middle Ages period made on its ground. The role of the Catholic Church in the formation of political and legal doctrines in the Middle Ages period is also ascertained.

Key words: *political and legal doctrine, the Crusader movement, the Middle Ages, religion, the Catholic Church, the Pope, the spiritual and knight order, the Canon law.*

Стаття надійшла 10 листопада 2017 р.

УДК 340.12«18/19»

О. В. Забзалюк

КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Досліджено становлення та розвиток концепцій державного устрою на західноукраїнських землях у середині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано основні етапи формування і розвитку ідей державного устрою в українській політико-правовій думці на західноукраїнських землях указанного періоду, а також погляди найвідоміших представників цього напрямку. З'ясовано історичні особливості доктрин державного устрою в українській політико-правовій думці, а також їх правовий зміст у контексті розвитку ідей державо- та правотворення на західноукраїнських землях.

Ключові слова: *державний устрій, автономія, унітаризм, федералізм, західноукраїнські землі, Галичина.*

Постановка проблеми. Аналізуючи українську політико-правову думку, зазначимо, що проблема визначення державного устрою України була чи не найактуальнішою, а її вирішення зазвичай супроводжувалося боротьбою прихильників автономістських, федералістських та унітаристських підходів. Важливого значення ця боротьба набула в середині ХІХ – на початку ХХ ст. – у період національного й політичного відродження на західноукраїнських землях, які тоді входили до Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Стан дослідження. В українській політико-правовій думці тривалий час розглядали концепції державного устрою. Насамперед цінними у цьому аспекті є праці видатних мислителів середини ХІХ –